

Kádár Judit

Nyíregyházi Főiskola

„Nevelő kutya-kisasszonyok.” Kaffka Margit iskolai témájú írásai

Mai tudásunk szerint a magyar irodalomban Kaffka Margit (1880-1918) volt az első nőíró, aki iskolai élményeit szépirodalmi fikció formájában is feldolgozta, hiszen a 19. század végét megelőzően, évszázadok hosszú során át az írók nem jártak iskolába: a társadalom felső rétegeiből kerültek ki, és otthonukban részesültek több-kevesebb oktatásban. Neki viszont szerencsére nem csak iskolai témájú elbeszélései és kisregényei maradtak fenn, hanem harmadunokatestvéréhez, Nemestóthy Szabó Hedvighez fiatalon írt levelei is, amikor még azért tanult, hogy tanítónőként meg tudjon élni. Stílusát és mondandóját aligha befolyásolta a tudat, hogy amit papírra vet, az utókor érdeklődését is felkelti. E leveleket, melyek még nem eszközei egy „női szerzői szubjektum megkonstruálódásának” (Marinovich 195), ezért mindenképpen indokolt önéletrajzi dokumentumként olvasni, de az iskoláról szóló szépirodalmi alkotásait sem csak abból a szempontból lehet vizsgálni, hogy a fikcióban mennyi az életrajzi vonatkozás. Egy tanulmányában Marinovich Sarolta joggal hívta fel a figyelmet annak veszélyeire, ha a kritikusok és irodalomtörténészek „az önéletrajzi dokumentum faktualitását olvassák ki egy önéletrajzi regény fikcionalitásából”, ami például az amerikai Sylvia Plath esetében egyenesen oda vezetett, hogy az őt övező „legenda és -kultusz az ellenkező végletbe csapott át” (Marinovich 194, 191). S különösen veszélyes lehet az önéletrajziság hangsúlyozása Kaffka esetében, mert amint Séllei Nóra rámutatott „az életműnek az önéletrajzhoz való szoros kapcsolása”, s ezáltal íróként kanonizálása mindmáig a nők által írt irodalmat lebecsülő „kettős kritikai mércét” szolgálja (Séllei 29). Összehasonlító kultúratudományi megközelítésű dolgozatomban a hangsúly azonban nem az író Kaffka Margit tárgyalt műveinek *életrajzi* faktualitásán vagy fikcionalitásán van, hanem a leveleiből és műveiből a korabeli lányiskolákról nyerhető ismereteken; bár az így kirajzolódó kép talán Kaffka életrajzát is árnyalja, és női szerzői identitásának kialakulására is vet némi fényt.

Az 1800-as években az írásra készülődő, tudásra vágyó lányok, ha akartak sem tudtak volna a fiúkéhoz hasonló középfokú tanulmányokat folytatni, hiszen Magyarországon még a 19. század utolsó évtizedeiben sem működött érettségi vizsgát biztosító női középiskola. A legelső alsó- és középszintű (apácák által működtetett) leányiskolákat a 18. század közepén nyitották meg (Sopronban 1747-ben, Budán 1770-ben), s a 19. század utolsó harmadáig az – elméletben hat, gyakorlatban általában négyosztályos – elemi iskolai oktatást egyházi, illetve állami fenntartású polgári leányiskolák egészítették ki, ahol a lányok tíztől tizennégy éves korukig tanulhattak. Csak 1875-ben hozták létre az első hat évfolyamos, érettségit nem adó felsőbb leányiskolát, melynek célja „a humán műveltségű családanya és feleség szerepkörre való felkészítés volt”. Az első leánygimnáziumot 1896-ban nyitották meg, de még 1912-ben is csak három ilyen működött az országban, a felsőoktatásban pedig 1895-től vehettek részt az egyetemek bölcsészettudományi karain, illetve az orvosi és gyógyszerészeti fakultásokon (Mészáros & Német & Pukánszky 290, 313-314).

Amint az egyháztörténész Gergely Jenő megállapította, „[a] magyar polgári fejlődés egyik sajátossága volt, hogy az oktatásügyben az egyházak megőrizték korábbi meghatározó pozícióikat, illetve hogy a polgári állam elsősorban velük osztotta meg a közoktatás feladatait” (258), így az egyházak a régi, apácarendek által fenntartott elemi és polgári iskolák, óvónő- és tanítónőképzők mellett jelentős szerepet kaptak a leánygimnáziumok irányításában is. 1931-ben, amikor a leánygimnáziumok száma már huszonháromra nőtt, tízet közülük a katolikus egyház tartott fenn (254).

Az egyház „komplex nőnevelési struktúrák” létrehozására törekedett:

[e]gy helyen, egy rendház mellett szerveztek gimnáziumot, líceumot – amelyet már a gimnázium alsó 4 osztályához is lehetett csatolni, polgári leányiskolát, valamilyen szakirányú képzést adó ipari vagy kereskedelmi iskolát”, valamint „elemi népiskolát, tanító vagy óvónőképzőt.

(Gergely 257-258)

Ilyen komplex intézmény volt a Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővéreké Szatmárnémetiben (Satu Mare, Románia, köznapi néven Szatmár), ahol a szerzetesrend központi házul szolgáló zárdájuk (az „anyaház”) mellett leánygimnáziumot létesítettek, „kis zárdának” nevezett épületükben pedig árvaházat tartottak fenn. A Nagykárolyban született Kaffka, apja halála után, hatéves korában itt, az Irgalmas Nővéreknél kezdte az elemi iskolát, és tizennégy éves korától náluk végezte a tanítónőképzőt is.

Mivel a karitatív tevékenységet az állam az egyházak hagyományos feladatának tekintette, a szegény, de tehetséges lánygyerekek leginkább egyházi fenntartású elemi, majd középfokú iskolákban remélhettek ingyenes

helyet, ahol később tanító apáca válhatott belőlük. Ez a lehetőség állt nyitva Kaffka Margit előtt is.

*

Eddigi életrajzíróinak, köztük a levelei egy részét elsőként közreadó Rolla Margitnak és a legfrissebb biográfia szerzőjének, Bodnár Györgynek kutatásaiból tudjuk, hogy Kaffka Margit apja vagyonos ügyvéd, majd megyei főügyész volt, s a kislány egészen hat esztendőskoráig jó körülmények közt élt, német „bonne”-ja is volt. 1886 júniusában, harmincöt évesen, Kaffka Gyula öngyilkosságot követett el. Vagyon nem maradt utána, s ez a tény meghatározta gyermekei sorsát. Özvegy anyjuk előtt két lehetőség állt: vagy olyan neveltetést kellett Margitnak és három évvel fiatalabb húgának biztosítani, hogy lecsúszott dzsentrilányokként vagyonnal rendelkező férjet tudjanak szerezni maguknak, vagy olyan foglalkozást kellett találni számukra, amiből eltarthatják magukat. Özvegy Kaffkánénak valójában egyik lehetőség biztosításához sem álltak a rendelkezésére anyagi eszközök, ezért kisebbik lányától megválni kényszerült: a hároméves Ibolyát az apai nagyszülőknek engedte át, akik rögtön a temetés után miskolci otthonukba vitték, és később egy „pénztári igazgatóhoz” adták férjhez (Rolla 25). Nagyobbik lánya esetében, aki éppen tanköteles korba ért, a taníttatás tűnhetett megfelelő kiútnak, legalábbis ideiglenesen, amíg kiderül, alkalmas-e rá. Kaffka Margit tehát már kisgyerekként megérthette, hogy lány létére a tanulás számára létkérdés, mert a tanulmányi eredményein múlik, hogy (az úri középosztályból) szegénysorba süllyed-e, ha később esetleg nem találna elég gazdag férjet. A családfő elvesztését követően anyja először Pestre költözött, hogy előkelő nemesi származása ellenére kitanulja a postásságot, de hamar feladta, visszatért Nagyváradba, ahol családi házuk szobáinak egy részét kiadta, és kosztosokat is fogadott. Margitot az apa halála után fél évvel, 1886 decemberében beíratta első elemibe a Szatmári Irgalmas Nővérekhez, ahol ingyenes bentlakó növendék lett – a szeptemberi tanévkezdéskor, a ’pater familias’ váratlan halála után mindössze két hónappal valószínűleg még nem tudta, mitévő legyen. A kislány három évet töltött a magyar alapítású szerzetesrend¹ zárdájában, sokat betegeskedett, többek közt valamiféle szembaja is kialakult, végül, anélkül, hogy levizsgázott volna, ki kellett venni az iskolából. Anyja még a gyászév letelte előtt hozzáment Almássy Ignác ügyvédhez, akivel az író nő első életrajzírója szerint már férje életében is viszonya lehetett (Rolla 26) – ha így volt is, az iskolázatlan nőnek a

¹ A Szatmári Irgalmas Nővérek rendjét a Franciaországot sújtó nyomor, a harmincéves háború és belviszályok idején Párizsban 1663-ban létrehozott Irgalmas Nővérek bécsi közösségének mintájára alapították 1842-ben.

férjhezmenésén kívül aligha maradt más választása. Amikor lánya kilencévesen visszatért Nagykárolyba, már megszületett mindhárom féltestvére. Almássyéknek nem állt szándékukban taníttatni, mert nem volt elég pénzük, és feltehetően a zárdai apácák sem ezt tanácsolták a családnak, ezért először „kesztyűs boltba és varrodába akarták adni tanoncnak” (Rolla 27). Mivel a szembaja kiújult, s csak szemüveggel tudott varrni, végül mégis beírták az egyetlen, lányok számára fenntartott nagykárolyi középiskolába, a Szatmármegyei Nőegylet Nőiipariskolájába, ahol elvégezte az I. és II. felső osztályt. 1892-ben, tizenkét évesen átírták az akkor megnyílt Polgári Leányiskolába, a III. osztályba, de még csak az I. és II. osztályban folyt tanítás, így magánúton kellett levizsgáznia. Az állami fenntartású iskolában jobban érezhette magát, mint a katolikus intézményben, amint azt az 1894. évben tartott, IV. osztályos magánvizsgáról fennmaradt bizonyítvány is tanúsítja. Nyolc tárgyból is 1-esre, azaz jelesre vizsgázott: Hit és erkölcstan, Magyar nyelv és irodalom, Számтан, Vegytan, Egészségtan, Földrajz, Történelem, Írásbeli dolgozat külső alakja. Kettést – jót – kapott Német nyelv és irodalomból és Rajzolásból, s 3-mast – középest – a Női kézimunka, Szépírás, Éneklés és Testgyakorlat című tárgyakból (Roll, 28). (Mértant, Természettant, Gazdaságtant, Franciát és Zenét nem kellett tanulnia.) A bizonyítványa összességében „jó” lett, s most már szülei is támogatták a továbbtanulását, annál is inkább, mert mint *Diadal* című önéletrajzi elbeszélésében írta, „a családi tanács” úgy vélte, el kell majd tartania saját magát, „mert csúnyának indulok, és úgysem fog senki feleségül venni” (Kaffka 203). Felső iskolai eredményei azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a lányoknak való tárgyakhoz nincsen affinitása, valószínűleg nem válik belőle a békés családi otthonban díszes hímzéseket öltögető, a férj vendégeit zongorajátékával elbűvölő úri középosztálybeli feleség, ezért egy sikeres felvételi vizsgát követően az 1894/1895-ös tanévre beírták az Irgalmas Nővérek tanítónőképzőjébe, „a képezdébe” (Rolla 31), ahol az első két évben bejáró növendék volt. Taníttatásának költségeit anyai nagybátyja, Uray Dezső fedezte, Szatmárnémetiben először mégis egy idős hölgnél volt koszt-kvártélyon, csak később költözött rokonához, de amikor annak felesége gyermeket várt, bentlakónak jelentkezett (vagy inkább küldték) a zárdába, ahol az ellátás fejében – tizenhat évesen – magánórákat adott. Valószínűleg nem érezhette ott jól magát, mert harmadéves korában újra az Uray családdal élt. Ez sem lehetett megfelelő megoldás, hiszen negyedévesen már ismét a zárdában lakott, ingyenesen, annak fejében, hogy a tanítónői képesítése megszerzése után egy évig fizetés nélkül tanít majd az Irgalmas Nővérek egy másik iskolájában (Rolla 32). „Inkább így, mint rokonoknál, kegyelemből” – indokolta döntését, bár fájlalta, hogy „nem mehetek a napra, az utcára, mint tavaly, amíg bejáró voltam” (Rolla 50). A Tanítóképző

Intézetben szorgalma ugyan mindvégig „ernyedetlen”, az első évben a Francia nyelvtan, Ének, Zene, Rajz és Szépírás tárgyakból mégis csak elégségest kapott. A második évben utóbbi kettőből a jegyét jóra javította, a franciát, ami pedig növelte volna esélyeit az előkelő eladó lányok piacán, leadta. Az Ének és Zene tárgyakból mind a négy évben elégséges volt. Az első évben még csak Hit és erkölcsstanból és Magyar nyelvtanból kapott kitűnő osztályzatot, a másodikban már Hit és erkölcsstanból, Fogalmazásból, Földrajzból és Természetrajzból (Magyar nyelvtanból ekkor csak jeles). Harmadévesként az Ének és Zene elégségeseket és a Német nyelvtan, illetve Rajz jelest leszámítva minden más tárgyból (Hit és erkölcsstan, Nevelés, Oktatási módszertan, Magyar nyelvtan, Számtan, Mértan, Történelem, Természetrajz, Természet és vegytan, Gazdasszonykodás, Fogalmazás) kitűnő lett, bár az „Írásbeli dolg. külső alakja”-nál a „kevésbé rendes” minősítés szerepel. Ez a legjobb éve, az általános osztályzata „kitűnő”. Egy levele tanúsága szerint mégsem volt elégedett: noha tanulmányi eredményei egyre jobbak lettek, lustasággal vádolta magát. 1897. szeptember elején azt írja rokonának és egyben barátjának Nemestóthy Szabó Hedvignek:

Holnap vagy holnapután pedig csakugyan bevonulok abba a nagy szürke zárdába, – és tanulni fogok örülten, – hogy a prepaságom három léha esztendejét egy komoly, szorgalmas évvel végezzem be. Valami bolond ambicióm ébredt úgy önmagam előtt, hadd lássam, mire vagyok képes ha igazán nekifekszem... Erős fogadásom, hogy csak a tanulnivalókra fogok gondolni – reggeltől egészen estig... (Rolla 42)

Egy másik levelében beszámolt róla, hogy kedvetlenség vett erőt rajta; az önértékelési problémák (önmaga hibáztatása) mellett talán éppen azért, mert túlságosan is sok erőfeszítést tett a még jobb eredmény elérése érdekében. Még a közös hálóteremben is megpróbált éjszaka fennmaradni – tizenhét évesen már nyilván tisztában volt vele, mekkora a tétje, hogy végbizonyítványa a lehető legjobb legyen:

A tanulásbeli buzgalmam is csappant. Órákig ülök a könyv felé hajolva, – gondolkodom, gondolkodom és nem is az értelmem hanem az utánzási ösztönöm állít fel vakon, mikor a lányok mind aludni mozognak és könyvestül, szórakozottan követem őket. Mikor már fenn vagyunk és az éjjeli lámpa fényénél folytatom, szövöm a borongós álmaimat – jut eszembe a leczke és a képesítővizsgálat de azért mégsem tanulok, hanem a kicsinyek szuszogása, – a csendes álmotlan gyerekálom pihegése – mellett megadással konstátálom, hogy elfogyott az energiám, a kedvem, a tehetségem, mindenem. (Rolla 46)

A lelki válság (depresszió?) bizonyára hozzájárult, hogy a negyedik évben nem is sikerült túlszárnyalnia az 1896/1897. tanévben elért eredményeit, de azért jó tanuló maradt így is. Az 1897/1898-as tanévben bizonyítványában a jelesek és kitűnők váltakoznak (Nevelés, Tanítási gyakorlat, Mértan – jeles, Hit és erk. t., Magyar nyelvtan, Fogalmazás, Német nyelvtan, Számтан, Földrajz, Történelem, Hazai alkotmány, Természet és vegytan, Rajz – kitűnő). Bár az „Írásbeli dolg. külső alakján” javított („rendes”), a két zenei elégséggel és egy jóval Női kézimunkából az általános eredménye a nyolc „kitűnő” ellenére is csak „jeles” lett (Rolla 36-39). Záróvizsgája azonban a lehető legjobban sikerült; 1898 júniusában megkapta elemi népiskolai tanítónői oklevelét, amiben ez áll: „[m]iután ... Kaffka Margit a kiszabott követelményeknek kitűnően megfelelt, őt magyar nyelvű elemi népiskolában való tanításra képesítettnek nyilvánítjuk” (Bodnár 80). Alig várta, hogy a Szatmári Irgalmas Nővérektől megszabaduljon: „Egy évre, mint tudod zárdában kell tanítanom, – vagy Miskolczon, a hova én folyamodtam, – vagy Lőcsén, a hova ezek akarnak küldeni. Mindegy! Csakhogy a levegő jó és a vármegyém elég messzire” – írta barátnőjének 1898 júniusában. (Az „ezek” feltehetően a zárda fejedelemasszonya és apácanői, akik tehát nem vették figyelembe, hogy Miskolcon rokonai élnek.) Tanítani, azaz munkát vállalni pedig a szerződésen túl azért kényszerült, mert önironikus megjegyzése szerint „nem akadt még olyan bolond, a ki megkérjen feleségül” (Rolla 51-52).

Szatmár, Irgalmasok háza, 1904.

Az oklevél megszerzése után „letanította” tartozását a bentlakásért: az 1898/1899-es tanévben ugyancsak bentlakásos tanítónőként dolgozott az Irgalmas Nővérek miskolci zárdájában – holott nagyapja, Kaffka Ignác nyugalmazott táblabíró a feleségével, felnőtt lányukkal és Margit akkor tizenhat éves húgával a városban lakott. Talán most sem akart „rokonoknál, kegyelemből” élni, de gyakran meglátogatta őket, mivel többé nem diák, hanem tanító lévén most már kijárhatott a zárdából, amit a „friss szabadság tobzódásaként” élt meg (Rolla 63). Sőt, örömmel nyugtázta, hogy az apácák most már a leveleit sem bontották fel (Rolla 69). Mégsem állt szándékában a szerződést meghosszabbítani, bár lehet, hogy erre nem is nyílt volna lehetősége. Nem sajnálta az útiköltséget, és a második félévben, 1899 tavaszán Budapestre utazott, hogy utánanézzon, hol tanulhatna tovább – pedig kezdő tanítónőként továbbra is nélkülöznie kellett: Szatmáron adósságot hagyott hátra, ezért a kötelező órái mellett két, naponta járó magántanítványt is el kellett vállalnia (Rolla 63). Hangulata sem javult, aminek részben a rengeteg munka, részben megvakulástól való félelme lehetett az oka², és továbbra is magát hibáztatta lelkiállapotáért: „[u]gyanaz a nyomott, fád, unalmas kedélyállapot, megnevezhetetlen elégedetlenség mint otthon” – írta a miskolci zárdából, s nem tudni a szatmári zárdára gondolt-e vagy anyja és mostohaapja nagykárolyi házára, hiszen hatévesen nem csak apját, hanem az otthonát is elveszítette (Rolla 56). Tizenkilenc éves fiatal lányként, egy olyan korban, amikor egy férjezetlen nőnek a családi körben volt a helye, csak saját magára számíthatott, s a szédületes gyorsasággal fejlődő metropoliszban is egyedül kellett boldogulnia. De sikerrel járt. Még abban az évben – protekcióval – felvételt nyert a budapesti, elitnek számító Magyar Királyi Erzsébet Nőiskola Polgári Iskolai Tanítónő Képző Intézetébe, ahol három éven át tanult a Nyelv- és történettudományi szakcsoportban, majd 1902-ben felső nép- és polgári iskolai tanítóképző oklevelet szerzett, melyben „Kaffka Margit kisasszonyt a nyelv- és történettudományi szakcsoport tárgyainak felső nép- és polgári iskolákban magyar nyelven való tanításra jeles általános osztályzattal képesítettnek” nyilvánították (Bodnár 81). Huszonkét éves korától tehát, mai fogalmaink szerint az általános iskola alsó, illetve felső tagozatán taníthatott és tanított magyart, földrajzot, szépírást, egészségtant és gazdaságtant, s életrajzírója szerint németet is, bár utóbbi oktatására az oklevele szerint nem nyert képesítést (Bodnár 29, 81). Nem teljesedett be 1899-ben, első, fizetetlen tanítónői évében papírra vetett félelme, hogy ha az Irgalmas Nővéreké mellé nem szerez újabb képesítést, akkor „leszek falusi tanítónő – elveszõ, eltaposott kicsi atomja a nagy, eleven életnek” (Bodnár 24). Miskolci zárdai

² A megvakulástól való félelmérõl ld. Rolla 60; 63.

tanítónőként tett budapesti felderítő útjáról Nemestóthy Szabó Hedvignek beszámoló levele elárulja, hogy mit gondolt a (szatmári) egyházi iskoláról:

Az ügyem miatt bejártam Dorottya egyület³, Zirzen képzőt [Erzsébet Nőiskola], igazgatónét, minisztériumot – s a fix eredmény sok szép szó, biztató mosoly – meg hogy az angolkisasszonyok zárdájába az ottani polgári képzőn bevettek ingyenesnek. De persze nemmegyek – csak nem bomlottam meg. *Újra zárdába nyomorgni, – mikor a lelkem, az egyéniségem, a tehetségem és a vágyaim mind az államhoz, az egészséges, új activ szervezethez vannak az egyház idejét múlt, elaggott feszes és elöttételes intézményeitől.* Más ott a szellem, mondta az egylet titkárnője – és nem mertem ellentmondani, mert hiszen ez a szellem üldözött, keserített engem is 4 álló esztendőn át.

(Bodnár 24 –*kiem. K. J.*)

Sokatmondó, hogy annak ellenére sem volt hajlandó újra egy egyházi irányítású intézményben – az Angolkisasszonyok szerzetesi kongregációja által irányított Sancta Maria Intézet polgári iskolai tanárnők képzésére 1894-ben indított három évfolyamos Tanárképző Intézetében tanulni, hogy a Dorottya Egyesület elintézte számára, ismét ingyenes bentlakó lehet⁴. Az sem lehet véletlen, hogy diplomája megszerzése után, 1902 szeptemberétől állami fenntartású iskolában kezdett el dolgozni, a miskolci Állami Polgári Leányiskolában, ahol először egy éven át helyettes, 1903 szeptemberétől segédtanítónő, majd 1904 áprilisától rendes polgári iskolai tanítónő/tanárnő lett.

Még az Erzsébet Nőiskola diákja, amikor 1901-ben első verse megjelent, s már a miskolci leányiskolában tanít, amikor első prózai írását közli a Gellért Oszkár szerkesztette *Magyar Génusz*. Az *Új típusok* című elbeszélésében a mindentudó, extradiegetikus–heterodiegetikus (az elbeszél világban kívül álló, abban nem szereplő) narrátor nyilvánvalóan Kaffka tapasztalatait összegzi a nők felsőfokú iskolai tanulmányairól. A helyszín egy egyetemre járó lányok számára fenntartott budapesti kollégium/internátus „tintafoltos” nappalija, szereplői egyetemista lányok, bölcsészek és medikák, akiknek azon a decemberi napon kimenőjük volt. Beszélgetésükből, illetve az elbeszélő megjegyzéseiből fokozatosan mindnyájukról kiderül, hogy új

³ A Habsburg–Lotaringiai Mária Dorottya által 1885-ben alapított Mária Dorothea Egyesület fő célja a magyar nők irodalmi és társadalmi működésének, képzésének elősegítése, illetve a rászoruló tanítónők segélyezése volt, s sikeres tevékenységének eredményeként az elszegényedett és munkaképtelen tanítónők számára Budapesten 50 000 forintból megépítették a Tanítónők otthona elnevezésű épületet (“Habsburg–Lotaringiai Mária Dorottya Főhercegnő”).

⁴ 1900-ban, amikor Kaffka az Erzsébet Nőiskola másodéves hallgatója volt, Magyarországon „1019 pedagógusjelölt tanult állami, 1972 pedig római katolikus tanítóképző-intézetben” (Földes 43).

szerepüket kivétel nélkül kudarcként élik meg. Talán csak az orvostanhallgató „kigyómozgású szép zsidó leány”, Sára kivételével, akiről az olvasó nem tudja meg, miért tanul (Kafka feltehetően az elbeszélés valóságosságát kívánta szerepeltetésével hangsúlyozni), a többiek nem azért döntöttek a továbbtanulás mellett, mert a tudásvágy hajtotta őket, bár az is szerepet játszhatott, hanem a kényszer:

Hatan voltak csak együtt azok közül, akiket az ország minden részéből elsőnek hajtott fel a *szűkség, a nagyravágyás, a tehetőség vagy a boldogtalanság* – tanulni, tanulni. Ezek, húsz-huszonöt évesek mindahányan – még nem a rendes úton, holmi tantervek szabályos létrafokán át jutottak fel ide, hanem hirtelen elhatározással, rendszertelen vagy hézagos tudással, de öngyilkos türelmetlenséggel akarva mindent, mindent az új eszménynek szentelni.”
(Kafka 87-88. – *kiem. K. J.*)

Ketten még a „kolostoriskolából” ismerik egymást, ahol „minden kislány” ’ideál’-t választ magának az apácajelöltek vagy a nagyobb növendékek közül”, akiket „imádatos tisztelettel” vesz körül. Mária és Bózsí közt „furcsa, hihetetlen és mégis meglevő viszony” van – a másik nemtől elzárt környezetben kialakuló homoerotikus vonzódás, aminek megfigyelése feltehetően szerepet játszott antiklerikalizmusa kialakulásában, 1917-ben a *Hangyaboly* című kisregényének egyik fő témája lesz. Mindkét lány vagyonos családba született, és a zárdából kikerülve farsangi bálakon próbáltak férjhez menni, de nem találtak megfelelő kérést, s ezt követően döntöttek az egyetemi tanulmányok mellett. A bölcsészhallgató Mária felbontotta eljegyzését második vőlegényével (a kezdő író tévesen állítja, hogy a narrátor az első esetről hallgat), a német szakos Bózsinak pedig meghaltak a szülei, s gyámhoz került volna egy pusztai házba (88-89). Ők nem anyagi kényszerből, hanem a társadalomban hamarosan rájuk váró leértékelődés elől menekültek Budapestre, illetve a tanulásba. „Beléfgtünk, mert jobb választásunk nem volt” – mondja Mária (91); a tanulás a nem deklasszálódott, de férjezetlenül maradt középosztálybeli lányoknak is égető kérést kínált. Erzsébet is kikoszorúzza professzor kérését, részben a húga miatti kíméletből, aki beleszeretett, a fő ok azonban, hogy úgy érzi, nem tud a patriarchális elvárásoknak megfelelni, s a felsőfokú tanulmányokat követően többé már nem lenne képes a konyhára felügyelő háziasszonyok eseménytelen napjait élni (91). Bózsí viszont társai szerint is feleségnek való, ám a fiatalemberrel, akivel találkozik, nem tudnak a felsőbbrendű férfi-alárendelt nő régi nyelvén megszólalni; a félrebillent egyensúly leküzdhetetlen kommunikációs akadályt hozott létre köztük. Lóna nevű társuk képes rá, hogy kiválassza a neki tetsző férfit, és a közös nyelvet is megtalálják, csakhogy már nem elég erős a régi tabu: egy nőrokona férjébe

szeretett bele, s kapcsolatuknak nincs jövője. Mindnyájan félnek nőiességük elvesztésétől, amit Erzsébet meg is fogalmaz: „... egészségtelen, kifacsart lelkek vagyunk. Dolgozó méhek, akikben visszafejlődött a köpű királynőjének a fajbéli nemessége” (90) – úgy érzik, nőiségük meggyengülése miatt nem találnak férjet. A feláldozott nőiességükért-nőiségükért cserében nem kapnak semmit: Sára szerint a tanulás miatt lemondani kényszerülnek az élet örömeiről, pedig „éppúgy vadászuk az élet finomságait, sűrített és izgalmas gyönyörűségeket, mint ez az egész bolond nagy város ott kinn”. Az orvosstanhallgató Fánni árva, neki legalább annyiban sikerült megőriznie nőiségét, hogy nőhöz méltó célért, azért tanul, mert öccsét akarja felnevelni: „Ő tudja, miért él, és nem foglalják el ilyen modern kétségek” (93). A párbeszédéből és a narrátor szavaiból kiderül, hogy Fánnin kívül, akit talán éppen azért nem kedvelnek a többiek, mert egyetemistaként sem adta fel a hagyományos női szerepbe vetett hitét, mindegyik fiatal nő identitáskrizistól szenved. Egyszerre szeretnének modern nőként élni, azaz tanulni és függetlennek lenni, és a tradicionális, férfiaknak alávettett női szerepeket is megtartani, s magukat hibáztatják, amiért ez nem megy. Az egyikük, tehát Fánni tradicionális felfogása mellett sem állást foglaló külső narrátor zárómondata az olvasók elé vetíti a diáklányokra váró szomorú jövőt. Bejön a napos tanítónő, s megrója őket, mert nem viselkednek elég nőiesen (nem viselnek fűzőt a vacsorához), sőt a férfiakra jellemző szokást vettek fel (cigarettafüstöt érez). „Sovány, sipító hangú, ráncos arcú vénlány volt, ijesztő, szomorú képe a jövőnek.” (96)

Az *Új típusok*ban Kaffka saját félelmeit vetítette ki, amit még miskolci zárdai tanítónőisége idején írt levelében egy látszólagos paradoxonnal így fogalmazott meg: „Milyen nagyszerű, hatalmas és sugárzó lehet ez a világ [azoké, akiknek „valódi, nyüzsgő” életben lehet része], melyből mi kényszermunkás betűimádók, fiatal, diplomás *vénleányok* ki vagyunk tiltva” (Rolla 73. – *kiem. K. J.*). Már felfigyelt a feminista Ego egy írására az *Új Idők*ben (Rolla 131), s legelső novellájában rátalált jövendő prózai műveinek egyik fő témájára (biográfusának véleménye szerint „az *Új típusok* az egész Kaffka-életmű tézise” [Bodnár 127]): a tradicionális és az éppen kialakulóban lévő modern női szerep közti konfliktusra. A szerepválságnak maga is minden dimenzióját átélte: első miskolci tanítói éve alatt a családtagjai megpróbálták rávenni a férjfogásra, de nem bírta rászánni magát. Mint 1898 augusztusában írta nagynénje manővereiről: „hurczol magával mint egy felöltöttetett bábut utczákon és sétatereken által. Ez szörnyű. Csupa bamba vagy éhes huszárpofákat látni (Rolla 59). De engedelmességre és alázatra szoktató zárdai neveltetése ellenére sem volt képes a patriarchális normák szerint viselkedni: elmenekült a séták és társas összejövetelek elől, s még fűzőt sem volt hajlandó viselni.

Egy bekezdés erejéig az *Új típusok*ban is megjelenik másik fontos témája, a katolikus lányiskolákban folyó nevelés, amit 1905-ben *Levelek a zárdából* című novellában dolgozott ki először. Az önéletrajzi elbeszélés fő narrátora egy apja halála után zárdába küldött hétéves kislány, akinek története anyjához írt leveleiből áll össze. Lillike homodiegetikus (egyes szám első személyben megszólaló) narrátor, így az olvasó a hős gondolatait követve halad előre a történetben (Vankó 153). Ez a narrációs technika lehetővé teszi, hogy az összefüggések megértésére és a reális önreflexióra koránál fogva képtelen kislány helyett az olvasó reflektáljon folyamatosan a történetekre: míg a magára hagyott Lillike lelkiállapota fokozatosan romlik, az olvasó szembesül vele, hogy kialakuló betegségéért és haláláért a lélektelen egyházi iskolai nevelés és a kislánya panaszaival nem törődő anya egyaránt felelős (a levelekből az olvasó eljuthat a következtetésig, hogy a férj halála után pénz nélkül maradt asszonynak muszáj volt férjhez mennie, de az a konklúzió is levonható, hogy könnyelmű nő, akinek jövődő férjével már Lillike apja életében is viszonya lehetett).

A katolikus elemi iskolában a félárva kisgyerek nem találja a helyét, de a meg nem nevezett szerzetesrendhez tartozó apácáktól semmi segítséget nem kap. Az épületbelső barátságatlan, kopár: a nappaliban, ahol ötven gyerek tartózkodik tanítási órák után „nincs semmi más bútor, se dívány, se tükör – csak két nagyon hosszú asztal székekkel és pódium – a falon pedig őrangyal kép és kereszt” (Kafka 111). A terem közepe üres, a gyerekeknek ott kell térdepelve imádkozniuk, térdük alatt egy papirossal – hogy ne legyen cipőkrémes a padló, mert évente csak egyszer tisztítják. Értelmetlen és kíméletlen szabályok sokaságát kell betartaniuk: a Szűzanyát ábrázoló medált csak kék zsinóron szabad viselni, mert az a kedvenc színe, feketén nem. A tanulókat a nevelés sikere érdekében igyekeznek a külvilági élettől izolálni, csak kéthetente írhatnak haza, leveleiket az apácák elolvassák, és ha nekik nem tetsző dolgot írnak, a többiek előtt felolvassák. A kicsiknek el kell fojtaniuk érzelmeiket: anyjukat nem becézhetik, a levélben csak így szólíthatják meg, „Szeretve tisztelt kedves mama!” (109). Ha az apácákhoz szólnak, le kell sütniük a szemüket, ha párokban mennek valahova, útközben nem beszélgethetnek, aki beszélget, büntetésből meghatározott ideig – Lillikénél egyszer ez három hétig tart – leghátul kell mennie, pár nélkül. Tanítóik nem törődnek az egészségükkel: ősztől tavaszig nem viszik le őket a zárda kertjébe, hogy ne hordják be a sarat. Egész télen a nappaliban ülnek délutánonként, és tanulnak vagy kötnek; aki nem halad a kötésével elég gyorsan, annak a hátára tűzik azt. Kegyetlenebb büntetés is van: aki nem marad a helyén vagy nem marad csendben a délutáni foglalkozásokon, a tanítónők oda is kötözhetik a székhez, más mulasztásért pedig nyilvánosan megalázzhatják – vörös posztóból készült nyelvet erősítenek a gyerek hátára,

és órákig a terem közepére állítják. Előfordul, hogy a hibázó gyereket megverik, és fegyelmezési eszköz az étel megvonása, ami pedig eléggé szegényes: reggelire köménymaglevest kapnak, a fő étkezésnél „sokszor ... zszisiket kevernek a lencsébe, hogy az ember önmegtágadást gyakoroljon” (123). Büntetésből, mert nem tudott helyesen kiejteni néhány francia szót, egy alkalommal úgy osztják szét a többiek közt Lillike otthonról kapott befőttjét, hogy neki nem marad. A kislánynak egyetlen jó élménye sem fűződik a tanuláshoz; az olvasó az apácák néhány idézett mondatából („Freches Ding!”, „arcátlan teremtés” [110]) következtethet arra, hogy a zárdában németül (is) folyik a nevelés, egyébként a már említett francia nyelvi kudarcon kívül a narrátor kislány csak egyszer említi meg a tanulást, egy magyar órát, mert az alatt írja az egyik levelet. Az apácák nem veszik figyelembe a gyerekek életkortól függő pszichikai sajátosságait. A kéthetenként kötelező „bibliaovasó” vasárnapokon a kicsik által még értelmezhetetlen és ijesztő részeket olvasnak fel a Bibliából, például: „a sátán – akinek alakját sűrűn emlegetik – vízetlen helyeken jár” (108). A félelemkeltés – akár a középkori egyházban – a fegyelmezés gyakran alkalmazott eszköze. Lillike beszámol róla anyjának, hogy (az írónőtől ironikusan Innocence nevet kapott) tisztelendő nővér azt mondta neki, ráadásul a gyerekekre oly jellemző képzelőerőre, élénk fantáziára hatva: a szívéhez „kezd közelebb jönni a sátán, akit itt csak feketének hívnak, és bal felől áll – jobboldalt pedig az őrangyal nagyon szomorú, és mindig távolabb megy” (116).

A gyerekek iránti őszinte érdeklődés hiánya, nemtörődömség, szívtelenség és anyagiasság jellemzi ezt a Szatmári Irgalmas Nővérek zárdájáról mintázott lánynevelő katolikus egyházi iskolát (Lillikével azért nem bánnak kíméletesebben, mert „félingyenes” [118]). Ennyi irgalmatlanság nem marad következmények nélkül: a kislányban öngyűlölet alakul ki, amit még táplálnak is azzal, hogy nem engedik elsőáldozónak, mert akkor kilencen lennének, és nyolcan jobban mutatnak az oltár előtt, de neki azzal indokolják, hogy rossz, és még meg kell javulnia. Lillike félelme, hogy ha meghalna, áldozás nélkül elkárhozna, rettegéssé fokozódik, és paranoiás tünetek jelentkeznek nála. Amikor valamilyen betegség félreérthetetlen külső jelei mutatkoznak, az apácáknak is feltűnik, hogy nincs jól, de nem hívják el hozzá az orvost, aki majd a „jövő szombaton” úgyis jön, ám csak egy héttel később keresi fel a zárdát, amikor már késő. (A Szatmári Irgalmas Nővérek a tanítás mellett beteg- és szegénygondozással foglalkoztak, az apácák a tisztaságra [szüzességre], szegénységre és engedelmségre tettek hármas fogadalmat. A rend a rendszerváltást követően újjáalakult, 2001-től leánygimnáziumot működtetnek Esztergomban.⁵) Az ábrázolt oktatási

⁵ Árpád-házi Szent Erzsébet Középsiskola, Óvoda és Általános Iskola

szisztémát illetően feltűnően engedékenyen fogalmaz a legfrissebb Kaffka-életrajz szerzője, amikor kijelenti: „Lillike sérelmei apró sérelmek, a zárda bünei csupán egy hibás nevelési rendszer kis fogásai”, melyek csak a zárda „mikrovilágában nőnek hatalmas arányúvá”. Ez az engedékenység azért különösen meglepő, mert Bodnár egyébként elégedetten nyugtázza a témát, kijelentve, hogy Kaffka e műben „nem hajszol modern témát, nem tesz kísérletet az új asszonytípus ismeretlen lelkivilágának feltárására” (Bodnár 130; 129.), ami arra enged következtetni, hogy az irodalomtörténész még a huszonegyedik század elején sem tudott teljesen megszabadulni a nők által írt irodalmat illető előítéletességtől.

Az egyházi tanítónőképzőben szerzett tapasztalatait Kaffka a „prepák”, tanítóképzős lányok és tanáraik zárdai életét ábrázoló kisregényében, az 1917-ben megjelent *Hangyaboly*ban dolgozta fel. Ebben a tradicionális extradiegetikus-heterodiegetikus mindentudó narrátor és több homodiegetikus, szereplő narrátor is kifejti véleményét az Irgalmas Nővéreknél folyó tanítás-nevelés alacsony színvonalának okairól. Különböző dialógusai során a „képezdészek” elmondják, hogy a katolikus tanítónőképzőbe gyakran nem elhivatottságból jelentkezők a rendszerint vagyontalan lányok, hanem azért, mert ott ingyenesen szerezhetnek diplomát, s a szerzetesrendbe is sokan azért szándékoznak belépni, mert „a világban évről évre rosszabbak (...) a házassági konstellációk, csökken a lányok árfolyama (...). Még ha nagy keservesen akad is egy vőlegény, egy kis ezerkétszáz forintos vízimérnök; meghal az esküvő előtt” (Kaffka 1191). A jövődó tanítónők és az apácák egyaránt kiszolgáltatottak a rendszernek, ahogy az egyik kényszerből ott tanuló, ám józan gondolkodását, szellemi függetlenségét megőrző szereplő fogalmaz: „ázalagok egy csöpp vízben” (1159). A sororok (‘nővérek’, felszentelt apácák) a bejárókat és a bennlakó növendékeket igyekeznek rábeszélni, hogy lépjenek be a szerzetesrendbe, mert iskolahálózatuk tervbe vett bővítésével, a tanítónőképzők mellé új tanárnőképzők és gimnáziumok megnyitásával „több belső, szerzetesi munkaerőre” van szükségük (1259), ugyanis a jelöltek, a novíciusok és már felszentelt tanítónő-apácák nem kapnak fizetést, ami a világiaknak jár (1191). A létszámot úgy igyekeznek növelni, hogy a reménybeli apácákat a vizsgákon nem buktatják meg (1202). Kaffka egy szegény családból származó, a képzőben apácának jelentkezett testvérpárt iktat be a szövegbe, hogy anyjuknak írt, a zárdából kicsempészett levelük segítségével rávilágítson a rendszer működésére. Emma és Piroska döntésének hátterében nem tanítónői vagy vallási elhivatottság áll:

Így ez egészen ügyesen ki van fundálva; itt elvégezzük ingyen az évfolyamokat; tandíj, koszt, ruha – semmire nincs gondotok. S mire készen leszünk három év múlva (mert ha mukkanni sem tudnánk a képesítőn,

akkor is áteresztenek mint novíciákat) [...] még aznap kint leszünk nálad; a te kész tanítónő leányzoid. Még csak el sem kell hagyni a hitünket, mert hiszen nem leszünk még fogadalmasok⁶. [...] Van a zárának elég pénze; segíthet a szegényeken! A diplomásokat ki kell, hogy adják törvény szerint, majd kipereljük rajtuk; állást is majd csak kerítünk; akkor aztán gondod se lesz, majd dolgozunk mi helyetted...

(Kaffka 1260)

A zárda működtetői antiklerikális kisregényét halála után sem bocsátották meg Kaffkának (Rolla 50.), s az egyház és hívői természetesen máig másként vélekednek a rendbe lépés okairól. A helytörténész Nagy Lajosné szerint, aki cikket szentelt az I. világháború után Szatmárnémetit elhagyni kényszerülő, Járokszálláson polgári leányiskolát nyitó Szatmári Irgalmas Nővéreknek, „[a] nővérek mély vallásossága, tanítása hatására” választották „a lányok közül többen élethivatásnak a szerzetesi életet”, „ – azokból a családokból, „ahol a keresztény szellem beleivódott a családba” (Nagy Lajosné).

A fenti kontraszelekció magyarázattal szolgál a Kaffka által ábrázolt tanítónő-apácák érzéketlenségére, hiszen nem a pedagógia iránti érdeklődés vagy a gyerekszeretet készítette őket e hivatás választására. Az avított tanítási módszereket – a képezdészeknek a tananyagot szóról-szóra kell felmondani – kevésbé teszi viszont érthetővé, hogy neveléstörténetből a felvilágosodás kori német reformpedagógus, Johann Bernard Basedow (1723-1790) nézeteit tanították nekik (Kaffka 1210), azét a tudósét, aki épp az egyházi iskolákban folyó tanítási módszerek ellenében érvelt az oktatási reform szükségessége mellett. Basedow úgy vélte, az oktatásnak a természetén és humánumon kell alapulnia, a jellemformálásnak nagyobb szerepet kell kapnia, mint az ismeretek átadásának, s fontosnak tartotta, hogy a tanítók-tanárok célja a gyerekek boldogságának biztosítása legyen, ezért különféle, kitervelt játékokkal igyekezett a tanulók érdeklődését és tudásvágyát felkelteni. Szorgalmazta a tanítók képzésének elindítását és az oktatás állami felügyeletét, s Philantropin néven saját iskolát is nyitott (Lang 3-4; 15-16). Annak magyarázata, hogy az alávetettség elfogadására, feltétlen engedelmességre nevelő, Kaffka-ábrázolta katolikus iskolák miért állnak távol ettől a múlt század fordulóján már százötven éves modelltől, nem tárgy a dolgozatnak, de annyi bizonyos, hogy a később magát feministának és szocialistának tartó írónő iskolai tapasztalatai szerepet játszottak társadalomkritikai attitűdje kialakulásában. A *Hangyaboly*ban nem minden nővér konzervatív: néhány apáca korszerűsíteni szeretné az oktatást, s vezéralakjuk, soror Virginia éppen egy Amerikát megjárt, tanult és

⁶ A Szatmári Irgalmas Nővéreknél a felszenteléshez vezető út a következő: egy év jelöltidő, két év noviciátus, hat év ideiglenes fogadalom, végül örök fogadalom.

reformpárti apácanőbe, az „amerikai sorornak” nevezett Magdolnába szeret bele (Kaffka 1180; 1188). A katolikus kritika számára Kaffka kisregényében a zárdai világban elfojtott szexualitás, sőt a lesbikus szerelem nyílt ábrázolása volt a legelfogadhatatlanabb. Mint a bírálatokat összegző Földes Anna az írónőről szóló monográfiájában írja: mindennél

kevésbé viselték el a valláserkölc szellemében nevelkedett ... olvasók és bírálók a homoerotikus vonzalmak tárgyilagos, néhol felfűtött ábrázolását, amikor az író Jézus menyasszonyainak legbenső titkait, gyötrelmeit és bűneit leplezi le. (Földes, 239)

A haladást képviselő Virginia és Magdolna végül súlyos kompromisszumra kényszerülnek, s a modernizálódás egyelőre kimerül abban, hogy a növendékeknek feljebbvalóikkal beszélve nem kell a szemüket lesütni (Kaffka 1209).

Katolikus iskolai tapasztalatai hatására Kaffka elvesztette a hitét. Erről először zárdai tanítónőként ír barátnőjének, valamikor 1899 nyarán:

De el nem hinnéd, – hogy mindig volt hajlamom a természetfölöttihez, – de ez, – valami nemes és önkéntes vallásosság alapja, – a zárdákban nem fejlődhetett. *Mert a lelkem reális érzéke fellázadt a rámkényszerített dogmák ellen – és reakcióképpen végleg elhagyott a hit.* Most, hogy megszűnt a kényszer [...], vágyom megismerkedni az Úrral, – na ne félj, – nem a teológia szakállas öregét értem, – de őslénységét a tudásnak a létnek, – és jóságok forrásait. (Rolla 84. – *kiem. K. J.*)

Mivel bentlakásos diákként iskolaéveit a szenvedés, „az alkalmazkodás, tűrés, nyomorúság” jellemezte, ám „falusi rektor vagy nevelő kutya-kisasszony” sem akart lenni (Rolla 69), 1899 tavaszán úgy döntött, a zárdai tanítónőiség egy éve után továbbtanul, de anyja kívánsága ellenére nem a Sztamári Irgalmas Nővéreknél, mert nem megy vissza „az ostoba fészekbe” (Rolla 79).

Mint leveleiből és életrajzíróitól is tudjuk, az Erzsébet Nőiiskolában végre felszabadultnak érezte magát, s magára találva már 1900-ban eszébe ötlött, hogy talán írással is próbálkozhatna. Úgy tűnik, már első elbeszéléseiben megjelenik a Marinovich Sarolta Plath-tanulmányában leírt *affiliációs komplexus* (...), miszerint szerint „az író nőt egyrészt heves vágy gyötri, hogy egy irodalmi hagyomány és annak közössége minél teljesebben befogadja, másrészt nyomasztja a félelem e hagyomány kötöttségeinek béklyójától (Marinovich 204.). Kaffka egyrészt Gyulai Pál feltehetően a köz álláspontját kifejező intencióinak szellemében járt el, aki pár évtizeddel korábban azt tanácsolta, hogy a nők „oly körre szorítkozzanak, mely természetükhöz, tehetségükhöz legillőbb, hivatásukkal, kötelességeikkel

leginkább megegyeztethető” (Gyulai 285.), és „nőies”, önéletrajzi témákat választott. Másrészt a különféle, hagyományos és modern narratív technikákat (mindentudó extradiegetikus, illetve megbízhatatlan homodiegetikus narrátorok) arra használta, hogy távolságot teremtsen szenvedő hősnőitől. (Az *Új típusok* tradicionális szerepet célul tűző nőalakjától narrátora éppen akkora távolságot tart, mint az „új nő” jelképező szereplőktől.) Kívülről nézve próbálta megérteni őket, már csak azért is, mert lányalakjainak súlyos problémái ugyanazok, mint amelyek hatéves kora óta az ő életét is megkeserítették – s amikért ráadásul a „közvélemény” a nőket hibáztatta. Az írói életformát helytelenítő Gyulai Pállal egyet nem értve, annyit el kell ismerni, nem tévedett, amikor azt állította, hogy sok nő egzisztenciális kényszerből sodródott erre a pályára – s közülük egy volt Kaffka Margit is.

Emlékezés, 2011. november 25. Kádár Judit előadás közben.

Felhasznált irodalom

Bodnár, György. 2001. *Kaffka Margit*. Budapest: Balassi Kiadó.

Földes Anna. 1987. *Kaffka Margit. Pályakép*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

- Gergely, Jenő. 1997. *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945.* Budapest: ELTE – Újkori Magyar Történeti Tanszék.
- „Habsburg-Lotaringiai Mária Dorottya Főhercegnő”. Wikipédia, A szabad enciklopédia. Wikimedia Foundation, Inc. 2011. nov. 11.
- Kaffka, Margit. 1974. *Kaffka Margit Válogatott művei.* Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Bodnár György. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Lang, Ossian H. 1891. *Basedow. His Educational Work and Principles.* New York – Chicago: E. L. Kellogg and Co. <http://ia600505.us.archive.org/18/items/basedowhiseduca00lang/basedowhiseduca00lang.pdf>
- Maár, Judit. 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Marinovich, Sarolta. 2002. „Az író nő, avagy egy írónő rémregénye.” In: Rácz István – Bókay Antal (szerk.). *Modern sorsok és késő modern poétikák. Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről.* Budapest: Janus/Gondolat.
- Mészáros, István – Németh András – Pukánszky Béla. 2004. *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskolák történetébe.* Budapest: Osiris.
- Nagy Lajosné. [n. d.]. „A jászárokszállási zárda és polgári leányiskola (1920-1948)”. 2011. nov. 11. <http://www.jaszarokszallas.hu/?module=news&action=show&nid=17440>
- Rolla, Margit. 1980. *A fiatal Kaffka Margit.* Budapest: MTA Könyvtára. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei)
- Séllei, Nóra. 2001. „Az ’Asszonyíró’ és az önéletrajz. Kaffka Margit: *Lírai jegyzetek egy évről.*” In: Uő. *Tükröm, tükröm... Író nők önéletrajzai a 20. század elejéről.* Debrecen: Debreceni Egyetem Kosuth Egyetemi Kiadója.
- Vankó, Annamária. 2000. „Az én-elbeszélés alternatívái. Gérard Genette, Dorrit Cohn és Mieke Bal narratológiája.” *Iskolakultúra*, 6-7. sz.